

**‘Als je mensen gelijk wilt behandelen,
moet je dat op verschillende manieren doen’**

**Stappenplan om de professionele aandacht
voor seksuele diversiteit te vergroten**

Geschikt voor MBO zorg-, agogische- en pedagogische beroepsopleidingen

Inhoud

03 Inleiding

06 Voorbereiding

08 Stap 1: Respectvolle beroepshouding

12 Stap 2A: Professionele beroepshouding - kennis

15 Stap 2B: Professionele beroepshouding - houding

18 Stap 2C: Professionele beroepshouding - vaardigheden

22 Stap 3: Verdieping

24 Evalueren

25 Literatuurlijst

Colofon

Movisie, Utrecht, 2016

Auteurs: Herman Boers, Hanneke Felten en Maaïke Kluft

Met dank aan: Mariette Hermans, COC Kennemerland en NOVA Collega (Haarlem),
ROC Midden Nederland (Utrecht) en Albeda College (Rotterdam)

Eindredactie: Mariette Hermans

Inleiding

Van iedere zorg-, agogische- en pedagogische beroepsbeoefenaar wordt verwacht dat hij of zij kan omgaan met verschillende mensen. In de opleiding waar je lesgeeft wil je dan ook aandacht besteden aan verschillende vormen van diversiteit in bijvoorbeeld cultuur, sekse, leeftijd of religie. Daar hoort aandacht voor seksuele diversiteit bij. Toekomstige professionals die je opleidt, moeten op een professionele, respectvolle en passende wijze kunnen omgaan met lesbische, homo-, biseksuele (LHB) cliënten, patiënten en leerlingen. Oog en oor hebben voor hun specifieke vragen, wensen of behoeften is van belang.

Lesbische, homo- en biseksuele cliënten rekenen namelijk - net als ieder ander - op een veilige en vertrouwde omgeving waar ze zichzelf kunnen zijn en met respect voor hun leefstijl en identiteit worden bejegend vanuit een professionele beroepshouding. Goede ondersteuning, zorg en begeleiding betekent dat iedereen - hetero, bi en homo - gelijk behandeld wordt, waarbij rekening gehouden wordt met verschil tussen mensen. In dit stappenplan staat beschreven hoe docenten van MBO-beroepsopleidingen dit aan kunnen pakken.

‘Van iedere beginnende beroepsbeoefenaar in zorg en welzijn wordt verwacht dat zij kan omgaan met diversiteit en sensitiviteit toont voor diversiteit. Het gaat dan om het hebben van een open houding, het herkennen van eigen en andermans vooringenomenheid, normen en waarden en het hebben van respect voor de identiteit van anderen en zichzelf. Goede zorg en begeleiding speelt in op verschillen tussen mensen, op hun diversiteit. Alleen met oog voor die verschillen kan zorg en begeleiding op maat worden gegeven. Omgaan met diversiteit is daarom noodzakelijk voor het bieden van goede zorg en begeleiding en voor de toekomstbestendigheid van de organisatie’.

Bron: Keuzedeel mbo Diversiteit behorend bij één of meerdere kwalificaties mbo. Ontwikkeld door Calibris in samenwerking met onderwijs en werkveld. Gelegitimeerd door Paritaire commissie van Calibris op 04-02-2014

Voor wie is dit stappenplan?

Met behulp van dit stappenplan krijg je als docent van een MBO zorg-, agogische of pedagogische opleiding handvatten om de begeleiding aan en zorg voor lesbische, homo- en biseksuele cliënten te bespreken. Het ondersteunt je om je studenten toe te rusten om op een respectvolle en passende wijze om te gaan met lesbische, homo-, biseksuele cliënten, patiënten en leerlingen.

Het stappenplan is geschikt voor lessen aan de volgende opleidingen:

- Zorghulp
- Helpende zorg & welzijn
- Verzorgende-IG
- Mbo-verpleegkundige
- Medewerker maatschappelijke zorg
- Medewerker gehandicaptenzorg
- Medewerker volwassenenwerk
- Sociaal-maatschappelijk dienstverlener
- Pedagogisch werker kinderopvang
- Pedagogisch werker jeugdzorg
- Onderwijsassistent
- Praktijkopleider
- Sociaal cultureel werker

Hoe gebruik je dit stappenplan?

Dit stappenplan met lessuggesties is flexibel te gebruiken. Als docent weet je welke stap nodig is en welk lesmateriaal je daarbij het beste kunt gebruiken. Afhankelijk van je onderwijsprogramma, kun je ervoor kiezen om jaarlijks een stap te zetten of binnen een opleidingsjaar meerdere stappen na elkaar te doen, bijvoorbeeld in een project- of vrije blokperiode. Het stappenplan kent een logische opbouw: het is zinvol om stap 1, 2 en 3 na elkaar te doorlopen. Bij iedere stap is het niveau aangegeven met een, twee of drie sterren. Werkvormen die bij de stappen passen zijn te vinden op de site van www.monitorlerensignaleren.nl.

Andere stappenplannen

Naast dit stappenplan is er ook een stappenplan voor HBO zorg-, agogische of pedagogische opleidingen. En er is een stappenplan om de aandacht te vergroten voor genderdiversiteit in HBO zorg-, agogische- en pedagogische-opleidingen. Beide stappenplannen zijn te vinden op www.lerensignaleren.nl/lhbt.

Waarom is professionele aandacht voor seksuele diversiteit belangrijk?

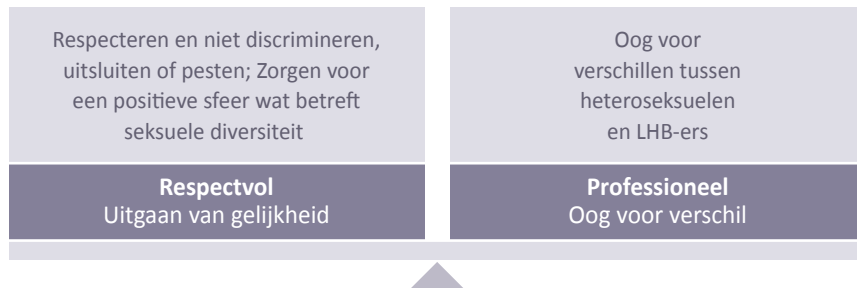
Er zijn verschillende redenen om aandacht te besteden aan seksuele diversiteit tijdens beroepsopleidingen.

- *Het is onderdeel van het (toekomstige) werk.*
Aandacht voor seksuele en genderdiversiteit in de opleiding kan gekoppeld worden aan verschillende kerntaken (zoals het opstellen van een zorg(leef-) of ondersteuningsplan, het bieden van ondersteunende, activerende begeleiding en zorg) en aan werkprocessen (als inventariseren van hulpvragen, ondersteunen van de cliënt bij dagbesteding en bij het vormgeven van de eigen regie).
- *Het maakt (soms) onderdeel uit van de kwalificatiedossiers.*
In de verschillende kwalificatiedossiers staat beschreven dat van iedere beginnende beroepskracht wordt verwacht dat hij of zij kan omgaan met diversiteit in normen en waarden, seksuele voorkeur, culturele achtergrond en levensbeschouwing, en sensitiviteit toont voor diversiteit. Het gaat dan om het hebben van een open houding, het herkennen van eigen en andermans vooringenomenheid, normen en waarden en het hebben van respect voor de identiteit van anderen en zichzelf. Om dit te bewerkstelligen is ook aandacht voor seksuele en genderdiversiteit nodig in elke opleiding.

- *Het is onderdeel van de opleiding.*
Bij het vormgeven van vakken of het bespreken van thema's als burgerschapsvorming, sociale integratie, discriminatie etc., hoort ook het bespreken van en omgaan met seksuele diversiteit. Van opleidingen wordt verwacht dat ze inhoud geven aan actief burgerschap, participatie en sociale integratie. Daarbij hoort ook het respectvol omgaan met seksuele diversiteit.
- *Handelingsverlegenheid kan een rol spelen.*
Het blijkt dat veel professionals, studenten en docenten het lastig vinden om seksuele voorkeur aan de orde te stellen. Ze vinden dat ze geen 'recht' hebben of te jong zijn om naar persoonlijke zaken, zoals seksuele voorkeur, te informeren. Ze vinden het te persoonlijk of te privacygevoelig. Soms denken ze dat homo- en biseksuelen zich generen voor hun identiteit, wat dan een reden is om er niet naar te informeren.
- *Homo- en biseksuelen zijn (gemiddeld) een meer kwetsbare groep.*
Homo- en biseksuelen krijgen vaker te maken met afwijzing, pesten en geweld vanwege hun 'anders' zijn. Door de (angst voor) negatieve reacties lopen homo- en biseksuelen een groter risico op problemen zoals depressie, verslaving en zelfmoord.
- *Niet iedereen durft over de eigen homo- of biseksualiteit te praten.*
Niet alle homo- en biseksuelen voelen zich veilig genoeg om openlijk over hun seksuele identiteit te praten als ze hulp, zorg of begeleiding nodig hebben. Het vraagt van professionals extra investering om ook voor deze groep een veilige en uitnodigende sfeer te creëren zodat iedereen zichzelf kan zijn.

Wat bereik je met het stappenplan?

Een goede professional worden betekent ook dat studenten een balans vinden tussen enerzijds iedereen gelijkwaardig behandelen ongeacht seksuele voorkeur en anderzijds professioneel omgaan met verschillen tussen heteroseksuelen en homo- en biseksuelen.

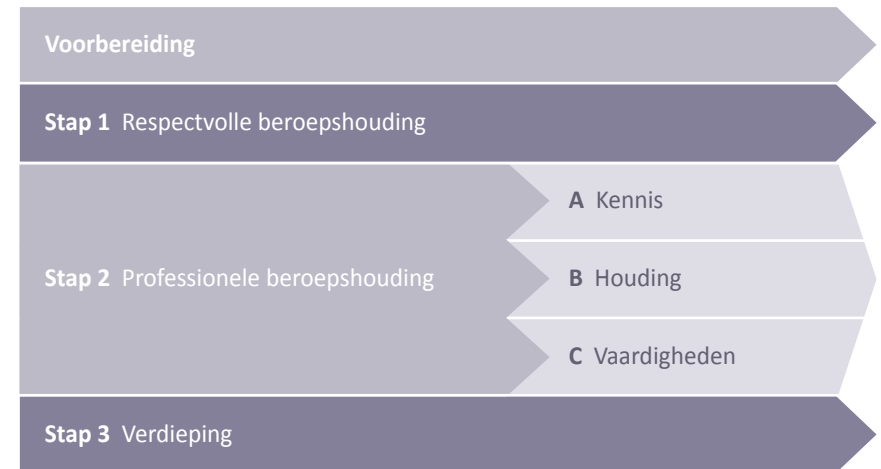

Discriminatie, pesten of uitsluiting op basis van seksuele voorkeur komt nog steeds veel voor, zo blijkt uit diverse onderzoeken van onder meer het Sociaal en Cultureel Planbureau. Uit (praktijk-) onderzoek blijkt ook dat sommige professionals niet op respectvolle, professionele wijze omgaan met LHB-cliënten of -leerlingen. Ze reageren op een ongepaste wijze, maken 'grappig bedoelde' opmerkingen of gaan niet serieus in op vragen of wensen van LHB-ers.

Daarom kun je met dit stappenplan inzetten op het vergroten van een professionele houding voor het ondersteunen van homo- en biseksuelen. Daarbij is enerzijds aandacht voor gelijkwaardigheid en anderzijds voor verschil: bewustwording van seksuele diversiteit en wat dit betekent voor mensen. Zo krijgen studenten in hun toekomstige werk oog voor, en kennis van de ervaringen van homo- en biseksuelen: voor dat wat hen kwetsbaar maakt én voor de ervaringen die hen juist sterker maken.

Inhoud van het stappenplan

Aandacht besteden aan seksuele diversiteit op een MBO zorg-, agogische of pedagogische opleiding kun je op de volgende manier doen:

Vorbereiding

Voordat je start met het stappenplan bereid je je voor. Je schat de situatie in. Daarvoor kun je antwoord geven op een aantal vragen waarmee je de sfeer en de mate van respect voor LHB toetst in de klas. Je vergroot je eigen kennis en je creëert draagvlak onder collega's zodat je het niet alleen hoeft te doen.

1. Schat de huidige situatie in

Om seksuele diversiteit in relatie tot professionaliteit aan de orde te stellen is het belangrijk om eerst een inschatting te maken van de situatie wat betreft de acceptatie van LHB-ers. Is homo- en biseksualiteit bespreekbaar? Wordt er zonder stereotype opvattingen of (voor-)oordelen gesproken over LHB-ers? Is er een positieve sfeer ten aanzien van LHB-ers? Seksuele diversiteit bespreekbaar maken op school is essentieel voor de veiligheid van leerlingen en leerkrachten. Ook is het sinds 2012 een verplichting, vastgelegd in de kerndoelen.

Veel professionals zeggen dat ze 'openstaan voor iedereen' en dat ze 'geen onderscheid willen maken': 'Iedereen is welkom bij ons.' Door geen onderscheid te maken, ga je voorbij aan de specifieke wensen, behoeften en vragen van homo- en biseksuelen. Juist als je mensen gelijk wilt behandelen, moet je dat op verschillende manieren doen.

Om de mate van acceptatie voor LHB-ers te checken kun je het volgende nagaan:

- Gebruiken studenten het woord 'homo' wel eens als scheldwoord?
- Zijn er studenten die lesbisch, homo of bi zijn en die 'nergens bijhoren' of worden gepest?
- Zijn er studenten van wie anderen denken dat ze lesbisch, homo- of bi zijn en die 'nergens bijhoren' of worden gepest?
- Zijn er LHB-docenten die wel eens negatieve reacties hebben gekregen vanwege hun lesbisch, homo- of bi-zijn?

- Worden er grappen gemaakt over homo's, lesbische vrouwen of biseksuelen?
- Vermoed je dat er lesbische, homo- of bi-studenten en docenten in de kast zitten? Op tweehonderd studenten zou je minimaal tien tot vijftien studenten verwachten die homo, lesbisch of bi zijn. Zijn het er een stuk minder, bijvoorbeeld drie of vier? Dan kun je ervan uitgaan dat een aantal niet durft uit te komen voor hun seksuele voorkeur.
- Heerst er ongemakkelijkheid of onwennigheid in de klas wanneer het gaat over thema's als homo- en biseksualiteit?

Wanneer je op meerdere vragen ja hebt geantwoord, raden we je aan om te starten met stap 1. Stap 1 van dit stappenplan is gericht op het bewerkstelligen van een houding bij de studenten die uitgaat van gelijkwaardigheid tussen homo, hetero en bi. Uitgangspunt is dat iedereen er mag zijn en dat iedereen zichzelf kan zijn. Heb je nauwelijks vragen met ja geantwoord? Dan kun je overwegen om verder te gaan met stap 2.

De volgende organisaties kunnen je ondersteunen of adviseren om seksuele diversiteit bespreekbaar te maken en een sociaal veilig klimaat te bevorderen:

- *Stichting School & Veiligheid* ondersteunt scholen bij het bevorderen van een sociaal veilig klimaat. Dit doen zij door het geven van actuele informatie en deskundig advies via de website, trainingen, conferenties en een helpdesk.
- *Edudivers* is het kenniscentrum voor onderwijs en seksuele diversiteit. Ze bieden advies, training en voorlichting aan scholen, instellingen en gemeenten bij diversiteitsbeleid.

TIP Het is belangrijk dat je als docent terloopse opmerkingen van studenten over homo- en biseksualiteit direct bespreekbaar maakt. Hiermee geef je het goede voorbeeld en laat je studenten weten dat grapjes of scheldwoorden niet passen bij een professionele houding. Je geeft direct grenzen aan en creëert een opening om het thema te bespreken.

2. Vergroot je eigen kennis

Hieronder vind je verschillende sites om je eigen kennis en deskundigheid met betrekking tot seksuele diversiteit te vergroten.

- Handzame publicaties over homo- en biseksualiteit in Nederland zijn te vinden in de portal *Leren signaleren*.
- Een *factsheet met belangrijkste feiten en cijfers over LHB*.
- Lessuggesties om met het thema aan de slag te gaan, staan in dit stappenplan en in de portal *Leren signaleren*.
- Beeldmateriaal waarin LHB centraal staat, vind je hier in *Leren signaleren*.
- Een andere mogelijkheid is om een externe (ervarings)deskundige gastspreker of gastdocent te vragen. Je vindt hier een *lijst van mogelijke deskundige spekers*. Zie ook stap 1.
- Het thema (seksuele) diversiteit in relatie tot professionaliteit in de zorg- en welzijnssector of het onderwijs komt ook aan bod op:
 - o www.movisie.nl/zoeken/homo-emancipatie
 - o www.zorgvoorbeter.nl
 - o www.rozezorg.nl
 - o www.kennispleingehandicaptensector.nl/gehandicaptenzorg

3. Creëer draagvlak bij collega's en management

Professionele aandacht voor seksuele en genderdiversiteit is voor veel opleidingen 'nieuw'. Als docent kun je zelf dit onderwerp op het programma van studenten zetten. Maar het is makkelijker om het samen te doen met collega-docenten, management en bestuur. Hoe kun je hen mee krijgen?

- Ga het gesprek aan en gebruik de onderbouwing uit de inleiding 'Waarom is aandacht voor seksuele diversiteit nodig?'
- Vraag een docent om de les(sen) over seksuele diversiteit bij te wonen en feedback te geven. Dat levert niet alleen feedback op maar creëert mogelijk ook draagvlak bij deze collega.

- Presenteer in het team de resultaten van de les(sen) over seksuele diversiteit. Je kunt dan niet alleen vertellen waarom je er aandacht aan hebt besteed maar ook wat het opgeleverd heeft.
- Nodig een gastspreker/(ervarings)deskundige uit tijdens een overleg of op een beleidsdag.

Hoe staat het met de acceptatie van seksuele diversiteit?

- **De meeste mensen in Nederland accepteren homo- en biseksualiteit maar hanteren een dubbele moraal in de openbare ruimte:** Als twee mannen elkaar zoenen in het openbaar vindt 29 procent van de mensen dit aanstootgevend. Als een man en vrouw elkaar zoenen, vindt slechts 14 procent dit aanstootgevend.
- **Onder jongeren wordt homo-, lesbisch of bi-zijn nog maar moeizaam geaccepteerd.** Open zijn tegen iedereen op de middelbare school over dat je lesbisch, homo of bi bent is op de meeste scholen niet mogelijk. Slechts 11 procent van de leerlingen denkt zeker te weten dat dit op zijn of haar school mogelijk is; anderen denken dat dit niet kan, of alleen tegen vrienden of weet dit niet.
- **Onder behoudende culturele en religieuze minderheden ligt seksuele diversiteit moeilijk.** Slechts 28 procent van de moslims en 44 procent van de gereformeerden (buiten de PKN) vindt het oké dat koppels van hetzelfde geslacht kunnen trouwen. Onder niet-gelovigen is dit 89 procent. En driekwart van de Turkse en Marokkaanse Nederlanders zou het problematisch vinden als hun kind homoseksueel blijkt te zijn. Van de Surinaamse en Antilliaanse Nederlanders heeft ongeveer een op de drie moeite met een homoseksueel kind. Van de 'autochtone' Nederlanders zegt een op de zes er problemen mee te hebben.

Bronnen: Onderzoeken van het Sociaal Cultureel Planbureau uit 2012, 2013, 2014 en 2015

Stap 1:

Respectvolle beroepshouding

Waarom deze stap?

Verreweg de meeste Nederlanders vinden dat lesbische vrouwen, homomannen en biseksuelen gelijkwaardig zijn aan heteroseksuelen. Nederland is daarmee één van de meest tolerante landen in Europa. Toch blijft het vergroten van respect voor homo- en biseksuelen nodig. Zo hebben veel hetero's moeite met homo's die hand-in-hand lopen of zoenen terwijl ze dat bij hetero's niet hebben. Ook blijft geweld tegen homo- en biseksuelen een veelvoorkomend probleem. Daarnaast is de houding van specifieke groepen zorgelijk. Zo hebben jongeren meer moeite met homo- en biseksualiteit dan volwassenen en homo- en bi-jongeren worden vaker slachtoffer van geweld. Ook onder de behoudende etnische en religieuze minderheden blijft de acceptatie achter. En in zorginstellingen worden LHB-bewoners soms buitengesloten of gepest.

Waaruit bestaat deze stap?

Bij deze stap vind je werkvormen gericht op het vergroten van een professionele beroepshouding van studenten die uitgaat van gelijkwaardigheid.

Wat moet je van tevoren weten?

Aandacht besteden aan homo- en biseksualiteit betekent niet automatisch dat de acceptatie bevorderd wordt. Uit *onderzoek van Movisie* blijkt dat de ene werkwijze meer kans van slagen heeft dan de andere. Soms kan een bepaalde werkwijze de acceptatie zelfs verminderen. Effectief bewezen werkwijzen die de acceptatie van LHB-ers kunnen bevorderen zijn onder meer films en theaterstukken die empathie opwekken voor homoseksuele karakters bij een heteroseksueel publiek. Deze films en theaterstukken laten moeilijke situaties zien waarin de personages terecht komen omdat zij uitgesloten, gepest of gediscrimineerd worden of omdat hun homo- en biseksualiteit niet (volledig) wordt geaccepteerd.

Hieronder daarom een aantal werkvormen waarvan aanwijzingen zijn dat deze positief werken om de acceptatie te vergroten.

Wat is resultaat?

Studenten:

- zijn zich meer bewust dat niet iedereen gelijk is maar wel gelijkwaardig;
- leren een respectvolle houding te ontwikkelen ten aanzien van homo- en biseksuelen;
- hebben meer inzicht in de specifieke situatie, problemen, wensen, behoeften van LHB-ers.

Naam	(Ervarings)deskundige of expert als gastspreker
Voor	Een ‘ervaringsdeskundige’ of expert uitnodigen als gastspreker in de les heeft veel impact. Studenten horen dan ‘uit de eerste hand’ de verhalen en ervaringen van een lesbische vrouw, homoman of biseksueel.
Lesvorm	Presentatie met open gesprek.
Tijdsinvestering	90 min (volledige les)
Niveau	*
Benodigdheden	Budget voor vergoeding en reiskosten van gastspreker.
Vorbereiding	Bespreek van tevoren de aanleiding, het doel en de doelgroep met de gastspreker.
Lesopzet	Inventariseer welke vragen de studenten hebben aan de gastspreker en noteer deze op een flipover of bord. Nodig de gastspreker uit om aan de hand van deze vragen zijn of haar verhaal te vertellen. Studenten kunnen aanvullende vragen stellen of reageren op het verhaal. Bespreek de presentatie na (met of zonder de gastspreker erbij): wat vonden ze van het verhaal? Wat viel op? Wat hebben ze geleerd? Evalueer na afloop van de les de presentatie met de gastspreker.
Tips	• Nodig een gastspreker uit die aansluit bij de belevingswereld en identiteit van de studenten. Zijn de studenten in het bijzonder jonge vrouwen? Dan is het mooi als er in ieder geval een jonge lesbische of biseksuele vrouw komt die haar verhaal gaat vertellen. Heb je met name moslim-studenten? Dan kan een LHB-er die zelf moslim is, goed aan sluiten. Het mooiste is als er verschillende LHB-personen hun verhaal komen vertellen: dat laat zien dat LHB’s onderling ook sterk van elkaar verschillen. Komt het thema seksuele diversiteit aan bod in relatie tot de ouderenzorg, nodig dan een <i>Roze 50+-ambassadeur</i> uit. • Bespreek van tevoren de aanleiding, het doel en de doelgroep met de gastspreker. Maak duidelijke afspraken over datum, tijdstip, locatie, enz. Maak ook afspraken over de vergoeding en reiskosten. • Gastsprekers hebben ervaring met het verzorgen van voorlichting of het presenteren van hun persoonlijke verhaal voor een groep, maar het zijn geen docenten die zelfstandig een les kunnen verzorgen. De aanwezigheid van de ‘eigen’ docent is dan ook noodzakelijk. • Evalueer na afloop van de les de presentatie met de gastspreker. Soms kunnen opmerkingen of vragen confronterend zijn; sta daar ook bij stil. • Houd rekening met LHB-studenten die niet uit de kast zijn. In de klas zitten waarschijnlijk studenten die zelf homoseksueel, lesbisch of bi zijn, maar daar niet voor uitkomen. Praten over acceptatie van homo- en biseksualiteit kan ervoor zorgen dat zij daar nog minder toe geneigd zijn. Tijdens de presentatie horen zij namelijk (ook) negatieve reacties van hun medestudenten. Om LHB-studenten wat mee te geven, kun je alle studenten verwijzen naar www.iedereenisanders.nl. Daar vinden ze informatie en tips over hoe om te gaan met lesbische, homo- en bi-gevoelens en verwijzingen naar hulp.

Een gastspreker of ervaringsdeskundige uitnodigen, kan via de lokale *COC-afdeling* (vooral als het jongeren betreft), *Roze 50+* (als het over ouderenzorg gaat) of *Zonder Stempel* (voor de gehandicaptenzorg). Zij hebben door het hele land voorlichters en ambassadeurs die getraind zijn om hun verhaal te presenteren voor groepen. Vaak vragen zij daarvoor een kleine vergoeding.

Naam	LHB-ers in beeld
Inleiding	Je kunt een respectvolle houding bevorderen door gebruik te maken van beeld- en videomateriaal. Dat kan door een video of film in de les te laten zien of als voorbereidende opdracht thuis te laten bekijken. Ook kunnen studenten zelf op internet op zoek naar beeldverhalen en hier een presentatie over geven.
	Specifiekere thema's die aan bod kunnen komen zijn bijvoorbeeld coming out, bisexualiteit, roze ouderen of mensen met een beperking. Belangrijk is dat in dit filmmateriaal de ervaringen van LHB-ers zelf centraal staan. Het film- of ander beeldmateriaal (bijvoorbeeld een tv-programma) kan aanleiding zijn om door te praten over seksuele diversiteit.
Lesvorm	Plenaire presentatie van film of video of als voorbereidende opdracht thuis, met klassikale nabespreking of presentatie. Internetonderzoek met presentatie.
Niveau	*
Tijdsinvestering	90 min (volledige les)
Benodigdheden	Internetverbinding
Vorbereiding	Bekijk het beeldmateriaal op www.monitorlerensignaleren.nl en selecteer relevant materiaal (vaak gratis). Inventariseer kort welk materiaal beschikbaar is op internet. Bepaal vragen voor studenten of subthema's waarop ze een internetonderzoek kunnen doen.
Lesopzet	Geef eventueel de studenten vooraf als voorbereiding de opdracht om thuis een bepaalde film te bekijken of een online onderzoek te doen. Bekijk de film of video plenair of nodig studenten uit om op internet informatie en beeldmateriaal te zoeken. Bespreek plenair de vragen na. Of laat studenten een verslag maken van het getoonde materiaal.
Alternatief	Dit kan ook in groepen en ter plekke: iedere groep zoekt in de les op internet naar een subthema binnen seksuele diversiteit. De groepen bereiden direct een presentatie voor die zij na 45 minuten onderzoek voor de klas houden. Na iedere presentatie is er ruimte voor vragen en gesprek.

Naam	Theater
Inleiding	Theaterstukken waarin de verhalen van homo- en biseksuelen centraal staan en de moeilijke situaties waarin zij terecht komen belicht worden, kunnen een bijdrage leveren aan de acceptatie van homo- en biseksualiteit.
Lesvorm	Theaterstuk met nabespreking.
Tijdsinvestering	Variabel, afhankelijk van de lesopzet van theatergroep.
Niveau	*
Benodigdheden	Theaterzaal. Budget om theatergroep in te huren. Voorbespreking met theatergroep.
Vorbereiding	Bekijken van verschillende theaterstukken over seksuele diversiteit. Bijvoorbeeld: <i>www.aan-zet.nl: Gaia een moeder en Geen gezicht</i> <i>www.mindmix.nl: Open your mind</i>
Lesopzet	De theatergroep verzorgt de les inclusief de nabespreking.

Stap 2A: Professionele beroepshouding - kennis

Waarom deze stap?

Over homo- en bisexualiteit zijn nog steeds veel vragen. Hoe vaak komt het voor? En hoe wordt er op gereageerd? Door de werkvormen in dit gedeelte krijgen de studenten basale kennis over homo- en bisexualiteit en meer inzicht in de specifieke situatie, vragen en behoeften van LHB-ers.

Waaruit bestaat deze stap?

In deze stap vind je werkwijzen om kennis te vergroten over de verschillen tussen heteroseksuelen en homo- en homoseksuelen en over de specifieke situatie, vragen en behoeften van LHB-ers.

Wat moet je van tevoren weten?

Heteroseksualiteit is de norm in de samenleving. Homo- en bisexualiteit is deels onzichtbaar waardoor niet iedereen kennis hierover heeft. Ook bestaan er veel mythes en stereotype beelden over homo- en bisexualiteit. Met de werkvormen in deze stap worden mythes onderuit gehaald en wordt kennis verschaft met feiten en cijfers.

Wat is het resultaat?

De studenten leren:

- wat seksuele diversiteit is en hoeveel homo- en homoseksuelen er zijn;
- hoe het staat met de acceptatie van homo- en bisexualiteit;
- over negatieve reacties ten aanzien van homo- en homoseksuelen en de gevolgen;
- over moeilijkheden die homo- en homoseksuelen tegenkomen;
- over de specifieke situatie, vragen en behoeften van LHB-ers.

Naam	Cijfers en feiten over seksuele diversiteit
Te gebruiken bij	Bewustwording van verschil
Inleiding	Homo- en biseksuelen zijn relatief onzichtbaar in de samenleving. Ook afwijzing, pesten, geweld en de gevolgen hiervan kunnen onzichtbaar blijven voor professionals. Het is van belang dat docenten en studenten kennis krijgen van de situatie voor homo- en biseksuelen in onze samenleving.
Lesvorm	Plenaire presentatie/hoorcollege
Tijdsinvestering	30-45 min
Niveau	*
Benodigheden	Zie Powerpoint <i>Feiten en cijfers over homo en biseksualiteit voor docenten beroepsopleidingen</i> .
Vorbereiding	Kies uit de Powerpoint de cijfers en feiten die relevant zijn voor het beroep waarvoor je je studenten opleidt. Lees <i>Feiten en cijfers op een rij: Handreiking homo-emancipatie</i> door.
Lesopzet	• Presenteer de Powerpoint aan de studenten of docenten. • Maak de Powerpoint interactief, door studenten of docenten antwoorden te laten raden of door een gesprek te openen naar aanleiding van de gepresenteerde informatie. Vragen die aan bod komen tijdens of na de presentatie: • Hoe ben je voorgelicht over (homo)seksualiteit? • Hoe werd er thuis over seksualiteit gesproken? Wat mocht wel en wat niet? • Met wie besprak je je eerste verliefdheid? Waar had je behoefte aan? • Wanneer kwam je voor het eerst in aanraking met homo- en biseksuelen? Hoe reageerde je? • Hoe zou je het vinden als een familielid uit de kast kwam als lesbisch, homo of bi? • Ken je iemand die homo- en biseksueel is? Wat vind je daarvan? • Als je zelf homo- en biseksueel bent, ben je daar open over? Waarom/wanneer wel of niet?
Alternatief	Mocht je het als docent moeilijk vinden om deze presentatie te geven, dan kun je studenten zelf informatie laten zoeken op internet of de Powerpoint uitdelen om te lezen. <i>De LHB-quiz.</i>

Naam	De LHB-quiz
Te gebruiken bij	Bewustwording van verschil
Inleiding	De LHB-quiz is een speelse en interactieve wijze manier om kennis en informatie over LHB-ers te presenteren.
Lesvorm	Quiz met meerkeuzevragen.
Tijdsinvestering	45-60 min
Niveau	*
Benodigdheden	Kopieën van <i>De LHB-quiz</i> .
Vorbereiding	Kopieer de LHB-quiz. Neem de antwoorden op de quizvragen door. Zorg eventueel dat studenten (of docenten) de LHB-quiz van tevoren ontvangen en beantwoorden.
Lesopzet	Als de studenten of docenten De LHB-quiz niet eerder hebben ontvangen, deel dan de quiz uit en vraag de studenten of docenten die individueel of in tweetallen in te vullen. Bespreek in interactieve vorm de antwoorden en licht deze toe. Bevraag studenten naar eigen ideeën over LHB en naar ideeën die in de samenleving leven. Neem eventueel onderwerpen uit de quiz om te bespreken, zoals geloof, wetgeving of doelgroepen. Welke visies zijn er volgens de studenten in Nederland over LHB? Hoe kun je hiermee omgaan in je werk? Etc.
Alternatief	Zorg voor een (roze?) prijsje voor de winnaar(s) Alternatief: <i>Feiten en cijfers op een rij: Handreiking homo-emancipatie</i>

Stap 2B: Professionele beroepshouding - houding

Waarom deze stap?

Als je heteroseksueel bent, sta je er mogelijk niet bij stil dat je als homoseksueel 'anders' opgroeit, andere gebeurtenissen meemaakt, voor een deel een ander leven hebt (gehad). 'Uitkomen voor wie je bent', het behoren tot een minderheid, spanning rondom acceptatie of te maken krijgen met pestgedrag, kunnen zowel psychische als sociale gevolgen hebben waar je als heteroseksueel wellicht niet aan denkt. Van belang is dat professionals kennis nemen van de specifieke positie en situatie van homo- en biseksuelen in de samenleving, zodat zij hier rekening mee kunnen houden.

Waaruit bestaat deze stap?

In deze stap vind je werkwijzen om studenten te laten reflecteren op hun eigen houding ten opzichte van lesbische vrouwen, homomannen en biseksuelen.

Wat moet je van tevoren weten?

Omdat heteroseksualiteit de norm is in de samenleving, staan veel heteroseksuele mensen niet stil bij de gevolgen die dit heeft voor homo- en biseksuelen. Door deze werkvormen wordt dit zichtbaar en worden studenten zich bewust van het verschil tussen hetero's en LHB-ers.

Wat is het resultaat?

De studenten leren:

- Reflecteren op de eigen houding ten opzichte van LHB-ers;
- Over de specifieke positie en situatie van homo- en biseksuelen in de samenleving.

Naam	Cijfers en feiten over seksuele diversiteit
Inleiding	Voor een deel kan de houding ten opzichte van LHB-ers beïnvloed zijn door opvoeding, religie en cultuur. Voor het ontwikkelen van een professionele houding is bewustwording van de eigen (voor)oordelen, meningen en beelden over LHB van belang. Daarvoor dient dit kaartspel.
Lesvorm	Gesprek aan de hand van kaarten met vragen over homo- en bisexualiteit.
Tijdsinvestering	30-60 min
Niveau	*
Benodigheden	Bijlage LHB-kaartspel.
Vorbereiding	Print de kaarten.
Lesopzet	Leg de kaarten omgekeerd op een stapel in het midden van de tafel. Om de beurt pakt een deelnemer een kaart, leest de vraag voor en beantwoordt die. Andere studenten kunnen daar op reageren. Geef studenten de ruimte om vragen niet te beantwoorden als zij zich daarbij ongemakkelijk voelen.
	De volgende vragen staan op de kaartjes: • Hoe ben je voorgelicht over (homo)seksualiteit? • Hoe werd er thuis over seksualiteit gesproken? Wat mocht wel en wat niet? • Met wie besprak je je eerste verliefdheid? Waar had je behoefte aan? Hoe zou dat zijn voor iemand die verliefd wordt op iemand van gelijk geslacht? • Als je zelf hetero bent: Zou dat hetzelfde zijn voor een homo- en biseksueel? Wat zou er anders zijn? • Als je zelf hetero bent: Stellen je ouders eisen aan je partner? Met welk type partner willen ze je liever niet zien thuis komen? Wat zou er dan gebeuren als je dat wel deed? Hoe zou jij je dan voelen? Zou dat hetzelfde kunnen zijn als voor een persoon die een partner heeft van gelijk geslacht en de ouders zien het niet zitten? • Wanneer kwam je voor het eerst in aanraking met homo- of biseksuelen? Hoe reageerde je? • Als je zelf hetero bent: Hoe zou het voelen om in de kast te zitten? • Als je zelf hetero bent: Wat zou er gebeuren als jezelf uit de kast zou komen als LHB? Waar zou je bang voor zijn? • Als je zelf hetero bent: Ken je iemand die LHB is? Waar zou hij of zij bang voor zijn? • Als je zelf homo- of biseksueel bent, ben je daar open over? Waarom/wanneer wel of niet?
Alternatief	De teksten op de kaarten kunnen gebruikt worden voor een stellingenspel.

Naam	Ervaringen met kwetsbaarheid
Te gebruiken bij	Bewustwording van verschil
Inleiding	Als docent laat je de studenten stil staan bij hoe het is om je kwetsbaar te voelen. Zo worden studenten bewust van hoe zij kunnen aansluiten en zich inleven in de persoon die tegenover hen zit. De oefening komt uit de cognitieve gedragstherapie en is een van de beste wetenschappelijk onderbouwde oefeningen voor psychische klachten.
Lesvorm	Inlevingsoefening
Tijdsinvestering	30 min
Niveau	**
Benodigheden	Hand-out <i>Ervaringen met kwetsbaarheid</i> .
Vorbereiding	Printen hand-out.
Lesopzet	Met de oefening wordt stap voor stap in kaart gebracht hoe een vervelende situatie kan leiden tot (negatieve) gevoelens, gedachten en gedrag. Daarna wordt gekeken hoe er in de toekomst adequater ten behoeve van het eigen welbevinden kan worden gehandeld. De oefening kan in kleine groepjes worden nabesproken of met de gehele groep. Benadruk wel dat mensen alleen vertellen wat zij kwijt willen.

Stap 2C: Professionele beroepshouding - vaardigheden

Waarom deze stap?

Niet alle homo- en biseksuelen voelen zich veilig genoeg om openlijk over hun seksuele of genderidentiteit te praten als ze hulp, zorg of begeleiding nodig hebben. Het vraagt van professionals extra investering om ook voor deze groep een veilige en uitnodigende sfeer te creëren zodat zij zichzelf kunnen zijn. Studenten vinden dat soms lastig. Zij zijn vaak handelingsverlegen wat betreft dit thema. Dat geldt ook voor veel docenten. Ze weten niet hoe ze dit onderwerp bespreekbaar kunnen maken. Of ze vinden het te persoonlijk of te privacygevoelig.

Veel professionals gaan er vanuit dat LHB-ers zich welkom en veilig voelen wanneer zij juist geen onderscheid maken of er niet naar vragen. Dat is echter niet altijd zo. Hun specifieke leefstijl en wensen worden dan namelijk niet onderkend. Voor veel LHB-ers is erkenning van hun identiteit, eigenheid en zelfgevoel wel belangrijk. Beroepskrachten moeten dan dus de eerste stap zetten om het aan te kaarten en zo bespreekbaar te maken. Maar hoe doe je dat?

Waaruit bestaat deze stap?

Werkvormen gericht op het bevorderen van een professionele houding, vaardigheden om bespreekbaarheid te bevorderen.

Wat moet je van tevoren weten?

- Jongeren die hun homo- of biseksuele gevoelens ontdekken, vragen zich ten eerste vaak af in hoeverre zij open willen zijn tegenover hun vrienden en hun familie. Als ze uit de kast zijn naar de mensen in hun directe omgeving, is het niet klaar. Uit de kast komen doe je als homo- en biseksueel vaak je hele leven: bijvoorbeeld bij een nieuwe baan, nieuwe bureaus, een andere huisarts, als de thuiszorg komt, in het ziekenhuis of woonzorgcentrum wanneer men vraagt naar een partner. In elke situatie maak je de afweging of het veilig genoeg is om je seksuele identiteit te onthullen.
- Niet altijd gebruiken LHB-ers de termen homo, bi of lesbisch. Soms beschrijven ze het liever. Een vrouw zegt bijvoorbeeld: 'Ik hou van vrouwen', een biseksuele man zegt: 'Ik val op mensen en soms is dat een man'. Wat de gepaste termen zijn, is cultureel bepaald en hangt ook af van leeftijd. Vroeger was spreken over homo- en biseksualiteit een taboe, dus veel ouderen gebruiken die term niet. Toekomstige beroepskrachten kunnen vragen naar gedrag en gevoelens, zonder er een etiket op te plakken.
- Besef dat een deel van de LHB-ers (met name senioren en mensen met een bi-culturele achtergrond) heeft geleerd hun geaardheid altijd verborgen te houden. Een groeiende groep is daar meer open over en wil dat ook blijven. Zij verwachten dat professionals kennis en kunde hebben omtrent seksuele diversiteit en dat rekening wordt gehouden met hun behoeften, belangstelling en leefstijl.

Wat is het resultaat?

De studenten leren:

- Vaardigheden om (open, neutrale) vragen te stellen aan patiënten, cliënten of leerlingen en in taalgebruik aansluiten bij homo- en biseksuelen.

Naam	Praten over seksuele voorkeur
Inleiding	Niet alleen LHB-ers zelf vinden het lastig om over hun seksualiteit of seksuele identiteit te praten. Dat geldt ook voor veel studenten (en voor veel ervaren professionals én docenten). Ze weten niet hoe ze dit onderwerp aan de orde kunnen stellen. Of ze vinden dat ze geen 'recht' hebben of te jong zijn om naar persoonlijke zaken - zoals seksuele voorkeur - te informeren: ze vinden het té persoonlijk of te privacygevoelig. Soms denken ze dat LHB-ers zich mogelijk generen voor hun identiteit, wat dan een reden is om er niet naar te informeren.
Lesvorm	Rollenspel
Tijdsinvestering	30 min
Niveau	**
Benodigdheden	Zie <i>Praten over seksuele voorkeur</i> in Leren signaleren.
Vorbereiding	Print en kopieer <i>Praten over seksuele voorkeur</i> .
Lesopzet	Verdeel de groep in tweetallen. De studenten bespreken hoe zij als professional het onderwerp seksuele voorkeur kunnen aansnijden: welke vragen kun je stellen? Ze schrijven de vragen op die zij zelf zouden stellen. Nodig drie duo's uit een gesprek voor de klas te oefenen. Ze houden hierbij hun vragen bij de hand en kijken of de vragen nog steeds passend zijn in een rollenspel. Deel de bijlage <i>Praten over seksuele voorkeur</i> uit, bespreek deze en vul ze eventueel aan met de vragen die de studenten zelf hebben bedacht.
Tip	Specifiek voor de gehandicaptenzorg kan <i>De Roze Waaier</i> als instrument gebruikt worden om gesprekken met cliënten aan te gaan over homoseksualiteit en biseksualiteit.

Naam	Kaartspel: Roze in de (ouderen)zorg
Inleiding	Niet alleen LHB-ers zelf vinden het lastig om over hun seksualiteit of seksuele identiteit te praten. Dat geldt ook voor veel studenten (en ook voor ervaren professionals én docenten). Ze weten niet hoe ze dit onderwerp aan de orde kunnen stellen. Of ze vinden dat ze geen 'recht' hebben of te jong zijn om naar persoonlijke zaken - zoals seksuele voorkeur - te informeren: ze vinden het té persoonlijk of te privacygevoelig. Soms denken ze dat LHB-ers zich mogelijk generen voor hun identiteit, wat dan een reden is om er niet naar te informeren.
Lesvorm	Rollenspel
Tijdsinvestering	45-60 min
Niveau	**
Benodigdheden	<i>Kaartspel Roze in de (ouderen)zorg.</i>
Vorbereiding	Print de kaarten en leg alle kaarten omgekeerd op een stapel.
Lesopzet	Om de beurt pakt een student een kaart van de stapel en leest de tekst voor. De student naast hem of haar reageert op de situatie. Wat zeg of doe jij in deze situatie? Hoe reageer je? Wees zo concreet mogelijk. Andere studenten en de docent geven feedback en aanvullingen. Deel eventueel de bijlage <i>Praten over seksuele voorkeur</i> uit en bespreek deze.
Tip	Specifiek voor de gehandicaptenzorg kan <i>De Roze Waaier</i> als instrument gebruikt worden om gesprekken met cliënten aan te gaan over homoseksualiteit en biseksualiteit.

Naam	Met andere woorden
Inleiding	Het kiezen van passende woorden en manieren van vragen stellen is belangrijk om aan te sluiten bij een cliënt. Het is soms lastig om passende woorden te gebruiken bij thema's waar je het niet dagelijks over hebt. Het is daarom van belang om studenten te laten oefenen met hun woord- en taalgebruik rondom seksuele diversiteit.
Lesvorm	Gespreksvaardigheden oefenen in tweetallen.
Tijdsinvestering	20-30 min
Niveau	**
Benodigdheden	Gesprekskaarten <i>Met andere woorden</i> .
Vorbereiding	Printen de rode en groene gesprekskaarten uit. Neem de situaties op de kaarten door.
Lesopzet	De studenten bespreken in tweetallen een rode gesprekskaart in de vorm van een rollenspel. Het groene kaartje krijgen ze nog niet. Ze bespreken hoe dat gesprek verliep: wat was lastig of moeilijk? Wat roept een bepaalde reactie op bij de ander? Ze denken samen na over of en hoe het anders kan en noteren die alternatieven. Als ze hiermee klaar zijn, steken ze hun hand op; geef dan de groene gesprekskaart. Laat de tweetallen hun alternatieven vergelijken met het gesprek dat op de groene kaart staat. Bespreek plenair welke alternatieven de studenten vonden. Geef eventueel aanvullingen/goede alternatieven op de groene gesprekskaart. Bespreek of het gesprek werkt op de manier die de studenten hadden bedacht. Wat werkt goed en wat werkt minder goed? Waar lopen zij tegenaan en hoe kunnen zij hier in de toekomst beter mee omgaan?

Stap 3: Verdieping voor professionals met een hulpverlenende taak

Waarom deze stap?

Voor professionals met een hulpverlenende of begeleidende taak is het extra belangrijk om hun kennis en vaardigheden rond LHB te vergroten. LHB-ers zijn gemiddeld namelijk kwetsbaarder dan heteroseksuelen. Als toekomstig hulp- of dienstverlener is het dan ook van belang om hulp te kunnen bieden aan homo- en biseksuelen die problemen ervaren met hun seksuele voorkeur of te maken krijgen met negatieve reacties uit hun omgeving. Daarvoor moet je als professional kunnen praten over coming out en discriminatie en je moet ook weten hoe je iemand kunt helpen die bijvoorbeeld worstelt met zijn of haar seksuele voorkeur.

Waaruit bestaat deze stap?

Studenten kunnen hun vaardigheden en houding met betrekking tot de ondersteuning van LHB-ers ontwikkelen door casuïstiekbespreking. Aangezien dit een veelgebruikte aanpak is in het beroepsonderwijs, geven we hier geen beschrijving van de opzet van een dergelijke besprekingen. Casussen zijn te vinden in het portal *Leren signaleren*.

Bij het bespreken van de casussen kunt u ook gebruik maken van de *Stappen van professioneel handelen met betrekking tot LHB*. In het stappenplan voor HBO zorg-, agogische- en pedagogische beroepsopleidingen '*Je gaat het pas zien als je het door hebt*' vind je meer lessuggesties voor de verdieping van de professionele houding.

Wat moet je van tevoren weten?

- De gezondheid en het welzijn van homo- en biseksuelen zijn gemiddeld slechter dan die van heteroseksuelen, doordat zij te maken krijgen met negatieve reacties op wie zij zijn. Zo is bekend dat het aantal suïcidepogingen onder lesbische, homo- en bi-jongeren 4,5 keer zo hoog ligt als onder hetero-jongeren.
- LHB-ers verschillen in enkele opzichten van heteroseksuelen: zij hebben meestal een andere levensloop, ze hebben een andere maatschappelijke positie en een ander sociaal netwerk. Ze zijn op hun hoede voor pesterijen en discriminatie. Zij kunnen behoefte hebben aan contact met andere LHB-ers en op hen afgestemde activiteiten.

Wat is het resultaat?

De studenten:

- krijgen inzicht in hun professionele houding en handelen.
- oefenen vaardigheden om door te vragen .

Naam	Oefenen met casuïstiek
Inleiding	Door te werken met casussen krijgen studenten inzicht in hun vaardigheid en houding m.b.t. de ondersteuning aan homo- en biseksuelen. Door het voeren van een gesprek, krijgen ze inzicht in hun professionele houding en handelen (met daarbij blinde vlekken en drempels) en oefenen ze vaardigheden om hier om de juiste manier op in te spelen. Deze oefening kan zo vaak als gewenst worden herhaald.
Lesvorm	Rollenspel
Tijdsinvestering	60 min
Doelgroep/Niveau	***
Benodigdheden	<i>Casuïstiek in het portal Leren signaleren.</i> <i>Stappen van professioneel handelen m.b.t. LHB.</i>
Vorbereiding	Kies een of meerdere casussen en kopieer deze. Kopieer <i>Stappen van professioneel handelen m.b.t. LHB.</i>
Lesopzet	Bespreek de casus aan de hand van de stappen in de bijlage. Organiseer een rollenspel op basis van de casus.
Variatie/Alternatief	Oefenen in twee- of drietallen.

Evalueren

Er zijn verschillende mogelijkheden om de aandacht voor seksuele diversiteit in de opleiding of lessen te evalueren en te borgen. We zetten deze op een rij.

1. Evalueren

Na afloop kun je een les of opdracht simpel evalueren door bijvoorbeeld:

- De studenten een reflectieverslag te laten maken of door het thema in een tentamen terug te laten komen. Hierbij kun je als docent nagaan in hoeverre zij de lesstof hebben begrepen.
- Een groeps gesprek te houden met de studenten (en docenten); op deze manier krijg je zicht op hoe het thema 'leeft' onder de studenten.
- De studenten een vragenlijst vooraf en achteraf laten invullen, zodat resultaten vergelijken kunnen worden. Is hun respectvolle houding gegroeid? Zijn hun gespreksvaardigheden toegenomen? Aan de hand van zo'n vragenlijst wordt duidelijk in hoeverre de opzet van de lessen geslaagd is en welke verbeteringen hierin kunnen worden aangebracht voor een volgend jaar.

2. Borgen

Aandacht besteden aan seksuele diversiteit in het beroepsonderwijs is veelal pionieren; het thema is in de meeste opleidingen nog niet ingebed. Om die reden is het aan te raden aandacht te besteden aan borging. Met borging wordt bedoeld dat de seksuele diversiteit wordt verankerd in de opleiding en in het beleid. Op deze manier kunnen andere docenten profiteren van het werk dat eerder is gedaan en hierop voortbouwen.

Borging kan gebeuren door seksuele diversiteit expliciet toe te voegen aan leerdoelen en het een vast onderdeel te maken van het curriculum. Om dit voor elkaar te krijgen is het belangrijk om de resultaten te delen.

Dit kan bijvoorbeeld door:

- LHB in casuïstiek en (praktijk)opdrachten aan bod te laten komen;
- ervaringen te presenteren in het docententeam;
- een blog of artikel te schrijven voor de (intranet)site van de opleiding of een site voor collega-instelling;
- het docententeam en het management via mail te informeren.

Voor borging is het belangrijk dat:

- Management en degenen die verantwoordelijk zijn voor veiligheid op school betrokken zijn. Het is logisch dat in het streven naar een veilige school, ook het thema seksuele diversiteit wordt meegenomen.
- Het thema vervlochten is in verschillende lessen. Door het thema regelmatig terug te laten keren, wordt het een vanzelfsprekend feit dat je er als professional alert op bent.
- Seksuele diversiteit in een breed kader staat, door het te koppelen aan culturele en levensbeschouwelijke diversiteit. Draag uit dat alle mensen anders zijn en bevorder pluriformiteit. Seksuele diversiteit kan leiden tot stigmatisering en achterstelling, maar dat geldt ook voor culturele diversiteit en religieuze diversiteit: positieve beeldvorming vanuit de organisatie is nodig om dat tegen te gaan. Betrek ook de leerlingen-, studenten- of docentenraad hierbij;
- Er een aandachtfunctionaris, roze ambassadeur of werk/projectgroep is.
- De opleiding samenwerking zoekt met lokale LHB-organisaties;
- De opleiding in de communicatie laat zien dat het een veilige plek biedt voor iedereen, bijvoorbeeld door foto's van twee mannen of twee vrouwen op de website te tonen.

Literatuurlijst

Hieronder vind je een overzicht van relevante literatuur. Deze literatuur diende als bron voor dit stappenplan.

- Baams, L. & Bos, H.M.W. (2014). Gendernonconformiteit, stigmatisering, en psychologisch welzijn van Nederlandse lesbische, homoseksuele, en biseksuele jongeren. *In: Tijdschrift voor Seksuologie*, 38 (2), pp. 86-94.
- Baams, L., Beek, T., Hille, H., Zevenbergen, F.C., & Bos, H.M.W. (2013). Gender nonconformity, perceived stigmatization, and psychological well-being in Dutch sexual minority youth and young adults: A mediation analysis. *In: Archives of Sexual Behavior*, 42 (5), pp. 765-773.
- Bergen, D. van, & Lisdonk, J. van, (2010). Een blik op homojongeren: huidig beeld en de toekomst. In: Keuzenkamp, S. (red) (2010) *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. (2010) Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Beusekom, G. van, Baams, L., Bos, H.M.W., Overbeek, G. & Sandfort, T.G.M., (in druk). Gender Nonconformity, Homophobic Peer Victimization and Mental Health: How Same-Sex Attraction and Biological Sex Matter. *In: The Journal of Sex Research*.
- Beusekom, G. van, Collier, K., Bos, H.M.W., & Sandfort, T.G.M. (2014). Een literatuurstudie naar de psychosociale uitkomsten van negatieve bejegening door leeftijdgenoten gerelateerd aan de seksuele oriëntatie of gender identiteit/expressie van jongeren. *In: Tijdschrift voor Seksuologie*, 38 (2), pp. 49-57.
- Beusekom, G. van, Roodenburg, S.C. & Bos, H.M.W. (2012). De rol van seksuele aantrekking tot hetzelfde geslacht en gender nonconformiteit in relaties van adolescenten met leeftijdgenoten. *In: Kind en Adolescent*, 33, pp. 251-263.
- Brenninkmeijer, N., Geerse, G. & Roggeband, C. (2009). *Eergerelateerd Geweld in Nederland. Onderzoek naar de beleving en aanpak van eerdergerelateerd geweld*. Den Haag: Sdu uitgevers.
- Buijs, L., G. Hekma en J.W. Duyvendak (2009). *Als ze maar van me afblijven: Een onderzoek naar antihomoseksueel geweld in Amsterdam*. Amsterdam: Amsterdam University.
- Cense, M. (2014). *Over diplomaten en activisten. Strategieën rondom seksuele identiteit van biculturele lesbische vrouwen, homoseksuele mannen en biseksuelen*. Utrecht: Rutgers WPF.
- Collier K.L., Beusekom G., Bos H.M.W., Sandfort T.G.M. (2013). Sexual orientation and gender identity/expression related peer victimization in adolescence: a systematic review of associated psychosocial and health outcomes. *In: Journal of Sex Research*, 50 (3-4), pp. 299-317.
- Collier K.L., Bos H.M.W., Sandfort T.G.M. (2013). Homophobic name-calling among secondary school students and its implications for mental health. *In: Journal of Youth and Adolescence*, 42, pp. 363-375.
- Collier, K.L., Bos, H.M.W., Merry, M.S. & Sandfort, T.G.M. (2014). Gender, Ethnicity, Religiosity, and Same-sex Sexual Attraction and the Acceptance of Same-sex Sexuality and Gender Non-conformity. *In: Sex Roles*, 68, pp. 724-737.
- Collier, K.L., Hornb, S.S., Bos, H.M.W. & Sandfort, T.G.M. (2015). Attitudes Toward Lesbians and Gays Among American and Dutch Adolescents. *In: The Journal of Sex Research*, 52 (2), pp. 140-150.
- Emmen, M., Addink, A & Felten, H. (2014). *Jong & Anders: Onderzoek naar aandacht voor lesbische, homo- en bi-jongeren, transgenderjongeren en jongeren met een interseks conditie (LHBI) in jeugdwelzijn, jeugdhulp en jeugd-(L)VB*. Utrecht: Nederlands Jeugdinstituut en Movisie.
- Felten, H. (2015). *Eergerelateerd geweld en seksuele- en gender diversiteit*. Utrecht: Movisie.
- Felten, H. & Boote, M. (2012). *Ik wou dat ik dood was. Suïcidepreventie onder lesbische- homo, bi- en transgender jongeren*. Movisie: Utrecht.

- Felten, H., Hoof, J. & Schuyf, J. (2010). Wees jezelf maar wees niet anders: heterojongeren over homo- en bisexualiteit. In: Keuzenkamp, S. (red.), *Steeds gewoner, nooit gewoon. Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Felten., H. (2013). *Kijk jij al door een roze bril. Roze handboekje voor sociaal werkers*. Movisie: Utrecht.
- Graaf, de H., Kruijer, H., Acker, J. van & Meijer, S. (2012). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2012*. Delft: uitgeverij Eburon.
- Huijnk, W. & Dagevos, J. (2012). *Dichter bij elkaar? De sociaal-culturele positie van niet-westerse migranten in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en L. Kuiper (2013). *Acceptatie van homoseksuelen, homoseksuelen en transgenders in Nederland 2013*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. & J. van Lisdonk (2012). Acceptatie van homoseksualiteit in Nederland: onderzoek onder de doelgroep. In: Keuzenkamp, S., Kooiman, N., Lisdonk, J. van (2012) *Niet te ver uit de kast. Ervaringen van homo- en homoseksuelen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuiper, L. (2006). Seksualiteit en seksuele gezondheid bij homo- en homoseksuelen. In: Floor Bakker en Ine Vanwesenbeeck (red.), *Seksuele gezondheid in Nederland 2006* (p. 167-188). Delft: Eburon.
- Kuiper, L. (2012). Transgenders in Nederland: Prevalentie en attitude. *Tijdschrift voor Seksuologie*, 36 (2), pp. 129-135.
- Kuiper, L. (2015). *Jongeren en seksuele oriëntatie. Ervaringen van en opvattingen over lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele jongeren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuiper, L. (2015). *Wel trouwen, niet zoenen. De houding van de Nederlandse bevolking tegenover lesbische, homoseksuele, biseksuele en transgender personen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kuiper, L. & Fokkema, T. (2010). *Loneliness Among Older Lesbian, Gay, and Bisexual Adults: The Role of Minority Stress Archives of Sexual Behavior* October 2010, 39 (5) pp. 1171-1180.
- Kuiper, L. & Wit, J. de (2011). *The relevance of minority stress for explaining the wellbeing of today's LGB youth. (red). Sexual orientation and health. General and minority stress factors explaining health differences between lesbian, gay and bisexual and heterosexual individuals.* (niet gepubliceerd artikel uit proefschrift, p. 91-110). Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Kuiper, L., Wit, J. de, Adam, P., Woertman, L., & Berlo, W. van (2009). *Laat je nu horen! Een onderzoek naar grensoverschrijdende seksuele ervaringen en gedragingen onder jongeren*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Leyerzapf, H. e.a. (2013). *Op weg naar betere roze seniorenzorg*. VU Medisch Centrum/EMGO+, Rainbow City Rotterdam.
- Lisdonk, J. Van & Kuiper, L. (2015). *55-plussers en seksuele oriëntatie. Ervaringen van lesbische, homoseksuele, biseksuele en heteroseksuele 55-plussers*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Meyer, I.H. (2003). Prejudice, social stress, and mental health in lesbian, gay and bisexual populations: Conceptual issues and research evidence. *Psychological Bulletin*, 129, pp. 674-697.
- Mooij, T., Fettelaar, D., & Wit, W. de (2012). *Sociale onveiligheid van LHB schoolpersoneel en LHB leerlingen: Brochure*. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Naezer, M. (2005). *Hij is stoer, zij is een hoer. Gender en bijnamen onder Nederlandse scholieren*. Nijmegen: Radboud Universiteit Nijmegen.
- Putte van de, E., *Stormachtig stil. Levensverhalen van roze ouderen*. Utrecht: Uitgeverij Xanten.
- Roos, S. de, Kuiper, L. & Iedema, J. (2014). 'Ik vind het vies als twee jongens met elkaar zoenen'. Houding ten opzichte van lesbische, homoseksuele en biseksuele jongeren onder Nederlandse scholieren. In: *Tijdschrift voor Seksuologie*, 38 (2), pp. 58-67.
- Sandfort, T.G.M., Bos, H.M.W, Collier, K.L. & Metselaar, M. (2010). School Environment and the Mental Health of Sexual Minority Youths: A Study Among Dutch Young Adolescents. *American Journal of Public Health*, 100 (9), pp. 1696-1700.

- Schuyf, J. (2011). 'De roze oudere is bijna een gewoon mens'. *Groenboek Tweede Roze Belweek*. Consortium Roze 50plus: ANBO, COC Nederland, MOVISIE, Schorer.
- Vermey, K., Graaf, H. de & Bakker, B. (2014). Verschillen in seksuele (on)gezondheid tussen homo-, hetero- en biseksuele jongeren. *In: Tijdschrift voor Seksuologie*, 38 (2).